ECATERINA PLEŞCA

Institutul de Filologie
(Chişinău)

DENUMIRILE *CÎRTIŢEI*: ÎNTRE MOTIVAŢIE ŞI ETIMOLOGIE. PARALELE LEXICO-SEMANTICE DE AREAL

După cum s-a constatat, fauna este un sistem de realii care de-a lungul timpului s-a păstrat fără prea multe schimbări, iar „Numele de animale, mai ales ale celor domestice sau cunoscute omului, fac parte din fondul relativ stabil al unei limbi: iată de ce în limba română majoritatea cuvintelor de acest fel sînt de origine latină…” [1, p. 77]. La fel ca numele altor realii, numele de animale îşi au motivaţia în trăsăturile lor distinctive (habitatul, culoarea, felul de a se mişca etc.). Măsura în care animalele se implică în orizontul cultural al omului, precum locul lor în mitologie şi tradiţii, pot influenţa evoluţia numelor acestora şi motiva substituirea lor cu altele noi.

Aşa cum bine se ştie, în tradiţia indo-europeană, de care ţine şi cea românească, multe animale au avut însemnătate rituală şi de cult. Fiind considerate sacre sau inceste, în scopul de a preveni efectele primejdioase ale unei contagiuni magice, ele au fost supuse tabuizării. Faptul a dus la interdicţia numelor lor primare şi la substituirea ulterioară a acestora. Condiţia era ca numele cel nou să fie necunoscut pentru vorbitori, adică „necontagiat”. Ca urmare, animalul tabuizat putea să aibă unul sau mai multe nume (apelative tabuistice) sau supranume (epitete sacre): nume noi (descriptive, cu o altă motivaţie, cu tentă dezmierdătoare, eufemistice etc.) alcătuite în cadrul aceleiaşi limbi sau nume împrumutate de la alte animale din aceeaşi clasă sau din alte limbi. Astfel semantema acestuia putea fi intens sinonimizată şi supraîncărcată funcţional. În acest sens cf. semantema cuvîntului *drac*, tabuizat de religia creştină, care în spaţiul românesc cunoaşte peste 40 de nume, unele dintre ele regionale: *aghiuţă*, *demon*, *diavol*, *naiba necuratul*, *satana*, *tartor*, *încornoratul*, *scaraoţchi*, *michiduţă*, *sarsailă*, *cel-de-pe-comoară*, *cel-din-baltă*, *ucigă-l-crucea*, *ucigă-l-toaca*, (Moldova, Bucovina) *benga*, *pocnetul*, (Oltenia) *sarsan*, (Transilvania, Banat, Maramureş) *beda*, (Bucovina) *carandilă*, (inv.) *împiedicătorul*, *nepriitorul* ş.a. [2, p. 257]. După cum remarcă R. Vulcănescu cu referire la Iele, „Tabuismul nominal merge atît de departe cu precauţiunile, încît chiar, cînd apelativele «devin ştiute de toţi, trebuie părăsite şi înlocuite prin altele», pentru a nu atrage astfel pedeapsa” [3, p. 429].

În conformitate cu datele lexicale din spaţiul socio-cultural indo-european, una dintre realiile marcate ritual şi ulterior tabuizate a fost *cîrtiţa* (*Talpa europaea*) – mamifer ce are capul alungit, rîtul ascuţit, ochii ascunşi sub piele,.. picioarele anterioare asemănătoare cu nişte lopeţi,.. ghiare lungi şi tăioase care îi servesc pentru săparea galeriilor (– *s. n.*) [4, III, p. 558]. Cîrtiţa îşi taie-curmă-sapă *cîrtogul* (galerii de lungimi impresionante!) şi locuieşte în el.

În plan fizic cîrtiţa este un animal al cultelor agrare. Comunicarea ei cu sacrul vizează transferul de forţe sacre de la pămînt la animal. Iată de ce în unele tradiţii indo-europene acest animal htonian prin excelenţă apare ca un simbol al iniţiatorului

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

în misterele pămîntului şi ale morţii, iniţiere care odată dobîndită previne sau vindecă bolile; călăuzeşte sufletul prin întunericul şi ocolişurile labirintului subteran, îl vindecă de pasiunile şi tulburările lui [5, I, p. 336].

În tradiţia românească, moştenită din cea indo-europeană, cîrtiţa simbolizează toate forţele pămîntului, ale morţii şi înmormîntării, vindecării bolilor; ea reprezintă frigul, întunericul, moartea, sterilitatea, perisabilul, implicit, este malefică, infernală, demonică" [6, I, p. 124]. În mitologia populară românească invocarea cîrtiţei este foarte frecventă în vrăjitorii, formule magice, descîntece rostite pentru a îndepărta un farmec, a vindeca o boală. În medicina populară prin cîrtiţă, în virtutea gîndirii analogice, românii denumesc boli ca răpciuga, scrofuloza, morva cutanată, întrucît acest animal umblă pe sub pămînt şi ridică muşuroaie el devine sinonim cu „buba cea rea" care coace în ascuns sub piele şi iese la suprafaţă pe neaşteptate ca un muşuroi [6, I, p. 126]. Descîntarea bubei presupune invocarea cîrtiţei. Cf. descîntecul „de cîrtiţă" cules de Artur Gorovei în Moldova (Manuscris, 1839):

Sănecatu-m-am, / Mînecatu-m-am, / Azi, sfînta duminică, dimineaţă, / Să curăţesc pe (cutare)

De cîrtiţă cîrticioasă, / De cîrtiţă crăpăcioasă, / De cîrtiţă vermănoasă, / De cîrtiţă căprească,

De cîrtiţă oiască, / De cîrtiţă bivolească, / De cîrtiţă măgărească, / De cîrtiţă cătrească,

De 99 de feluri de cîrtiţă, / Să rămîie (Cutare) curat, / Luminat, / Ca soarele-nseninat,

Ca argintul strecurat, / Ca maică-sa ce l-a făcut, / Ca Dumnezeu ce l-a lăsat. / Cum se topeşte ceara

De faţa focului, / Aşa să se zgîrcească cîrtiţile / Pînă-n cea duminică, / Şi cum se zgîrceşte părul

De faţa focului, / Aşa să se zgîrcească cîrtiţile / Pînă-n cea duminică.

Pînă atuncea şi nici pînă atuncia / Să ajungă, / Şi cît mai degrabă să pieie. [7, p. 255].

Astfel, din animalul subteran care taie pămîntul, prin transpunerea ei dintr-o sferă în alta cu păstrarea trăsăturilor ei esenţiale, cîrtiţa devine animalul care taie boala, maleficul etc. De aici decurg interdicţiile puse asupra rostirii numelui ei primar pe care îl avea animalul la vechii indo-europeni şi înlocuirea lui cu altele, descriptive sau împrumutate de la alte animale din lumea subterană sau împrumutate din alte limbi, cu scopul de a crea confuzii, ca acel „malus" generat de animal să nu ajungă la rostitor. E de menţionat că nu în toate tradiţiile cîrtiţa apare ca un simbol sau este un animal cu funcţii mitico-religioase.

Astfel, în limbile indo-europene pentru desemnarea cîrtiţei au fost atestaţi un şir de termeni ce nu corelează între ei, întrucît au origini diferite [8, II, p. 532]. Codat prin complexul sonor apropiat de **telep-* (**skelep-*) sau **kert-*/**kort-*, **kurm-* ş. a., numele animalului s-a păstrat în mitologiile, folclorul şi limbile unora dintre popoarele indo-europene din spaţiul mediteranean, indo-iranian, grec, tracic, baltic, slav [9, p. 40–44]. Or, argumentele din domeniul reprezentărilor mitologice despre cîrtiţă sînt temeinice şi convingătoare în explicarea numelui ei [9, p. 41].

Din cîte se ştie, lat. *talpa* „cîrtiţă", la Pliniu (IX, 17, 8) cu înţelesul „animal subterraneum", nu are etimologie sigură. Cuvîntul este moştenit de limbile romanice (it. *talpa*, sp. *topo*, v.fr. *talpe* „cîrtiţă" (atestat la sf. sec. XIII) [10, p. 577], fr. med. *taupe*,

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

taupin (atestat la 1534) şi derivatul *taupinière* „pămînt rîmat de cîrtiţă, muşuroi de cîrtiţă” [9, p. 41], prov. *taupa*, cat. *taup*, sp. *topo* etc.), româna şi retoromana făcînd excepţie.

Dr. *talpă* „partea de desubt a labei piciorului, care vine în atingere cu pămîntul şi pe care se sprijină corpul” etc., a fost pus în legătură cu ung. *talp*, sb., bg. *talpa*, după A. Ciorănescu, cuvîntul are origine incertă [11, p. 770]. Datele aduse de C. Tagliavini, A. Ciorănescu, M. Iliescu arată că în retoromană şi română „se găsesc reprezentanţi ai unei rădăcinii **talpa* înregistrată de FEW… Sensul este „labă”, „picior mare” (Galoromania), numai „labă” (în Comelico), „talpă” (în friuleană, română), „picior mare”… [12, p. 184]. În ultimele decenii a fost avansată etimologia din lat. *talpa* [13, p. 1987, p. 105-107; 1980, 151-160.], iar în ultimii ani supoziţia că ar putea fi de origine daco-moesică [14, p. 97-99].

Cît priveşte sensul etimologic al lat. *talpa*, V. Bertoldi îl apropie de **tala-* „pămînt” din lat. *talutium* „aurosa tellus” ş.a., pentru care aduce corespondenţe iberice, etrusce, egeene… pe georgianul *talax*, *talaki* „pămînt roditor” [15, p. 149-152, citat după Toporov, 5, p. 41] (cf. cu aproximativ acelaşi complex sonor rom. reg. *toloacă* „ogor negru, pămînt lăsat necultivat, ca să se odihnească şi să se îngraşe…” < ucr. *молока* „ogor lăsat pîrloagă, ce serveşte pentru păşunat vitele” [SDE]) ş.a. Se pare, Bertoldi ajunge la concluzia cea mai plauzibilă: lat. *talpa* < **tal-pa* (**tala* „pămînt” şi **pa* „sub”) „cîrtiţă”, „animal subteran” [9, p. 41].

Lexemul este larg răspîndit în arealul mediteranean prin formele *talpone*: **darbone* şi desemnează cîrtiţa şi alte animale şi insecte din lumea subterană: coropişniţa, şoarecele de cîmp, chiţoranul ş.a. asemănătoare [9, p. 40]. Acest fapt se explică prin asemănările făcute între toate aceste vieţuitoare cu habitat subteran.

Un argument în susţinerea concluziei la care a ajuns Bertoldi ar fi şi denumirea în latină şi limbile romanice a *coropişniţei*, insectă cu un mod de viaţă asemănător cu cel al cîrtiţei: „trăieşte în pămînt, se hrăneşte cu părţile subterane ale plantelor, cu insecte şi rîme; are… picioare scurte şi adaptate pentru a săpa galerii în pămînt, cele anterioare ca nişte lopeţi” (– *s. n.*) [4, III, p. 450]. Cf. denumirea ei în limbile romanice: lat. *gryllotalpa*, it. *grillotalpa*, fr. *taupegrillon*, cuvinte compuse formate din *gryllus* „greier” şi *talpa* „cîrtiţă”, ad litt. „greier-cîrtiţă” sau „greier subteran”, iar în conformitate cu concluzia lui Bertoldi, e format din „greier” şi „sub pămînt” = „insectă de (sub) pămînt”, adică insectă cu habitat subteran. De aici se impune raţionamentul: dacă lat. *grillotalpa* = „insectă de (sub) pămînt”, atunci *talpa* = „(animal) de (sub) pămînt”, nume eliptic. Menţionăm că acest înţeles e acelaşi cu cel dat de Pliniu. În concluzie, numele acestor vieţuitoare în latină şi limbile romanice este motivat de habitatul lor subteran.

În limba greacă, limbă balcanică, denumirea cîrtiţei atestă radicalul **skal-*: *σκάλοψ*, *ἀσπάλᾰξ* m. sau *σπάλᾰξ* f. „cîrtiţă”, pentru care cf. derivatul *σκᾰλοπίᾰ* „pămînt săpat, afînat” [9, p. 42] din acelaşi radical cu *σκάλλω* (ion. *σκᾰλεύω*) „a săpa, a scurma, a rîma, a spinteca” (?). Numele ei grecesc o înrudeşte cu vieţuitoare ca şopîrla *ἀσῳάλᾰβος* („şopîrlă vărgată”) şi cu bufniţa *ἀσῳάλᾰφος* („pasăre de noapte”, „bufniţă”). De cuvintele respective este legat şi numele zeului vindecător *Asklepios*, în Tesalia sub forma *Ἀσκολάπιος*, la origine un zeu-cîrtiţă, fiul şi una dintre ipostazele lui Apollo Sminteus (cf. glosa lui Hesychios: *σμίνθος* sau *σμίς ·μῦς* „şoarece”). Aşa cum bine se ştie, printre atributele lui Asklepios şi Apollo Sminteus sînt şoarecele, cîrtiţa, şarpele. Prezintă interes răspîndirea geografică a cultelor acestor zei. Dacă cultul lui Apollo Sminteus, cunoscut încă de pe vremea lui Homer, era răspîndit în Asia Mică, mai cu seamă în Troada, cultul lui Asklepios era răspăndit în partea de nord

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

a Greciei, Tesalia şi Tracia, spaţiu care corespundea cu mitologema personajului (de tip zoomorf) ascuns sub pământ, de care era legată reînvierea, revenirea la viaţă. Originea numelui lui este pusă de unii cercetători în legătură cu unul dintre numele indo-europene ale cîrtiţei – lat. *talpa* [8, II, p. 532; 9, p. 42].

După opinia noastră, la numele greceşti examinate trebuie alăturat şi tr. *σκάλμη* „spadă, sabie" din glosa lui Hesychios *σκάλμη· μάχαιρα Θρᾳκίᾳ* „(cuţit; pumnal) sabie tracică" (adică obiect care taie), cu motivaţia şi conţinutul semantic apropiate de cuvintele greceşti, toate avînd la bază radicalul **skal-*. Tot aici mai cf.: hit. *iškallai* „a rupe; a tăia", v.ind. *kalá* „partea mai mică" [rămasă în urma tăierii, ruperii unui obiect], arm. *čełkem* „a sparge", got. *skilja* „măcelar" ş.a. E foarte posibil ca alături de aceste concordanţe să fie examinat şi cuvîntul românesc cu etimologie necunoscută *schilod* „(Despre fiinţe) Cu unul sau mai multe membre mutilate sau anchilozate ori deformate de o infirmitate" (DEX); „(Despre fiinţe) Care a pierdut o parte a corpului sau nu se poate servi de ea; care are un beteşug; calic, infirm; (despre membre) care este ciuntit sau deformat" (DELM, v. II, p. 413) şi familia sa de cuvinte. Pentru respectivele concordanţe am putea reconstrui radicalul **(s)kal-*/**(s)kel-* cu sensul etimologic „a întrerupe integritatea (prin tăiere, săpare, (s)curmare, spintecare, rupere, spargere…)" / rezultatul ei. Prin urmare, gr. *σκάλοψ* etimologic ar însemna „(animalul) care taie, sapă, scurmă, rîmă, spintecă… (pămîntul)".

O altă denumire a cîrtiţei o avem în limbile baltice: lit. *kùrmis*, let. *kurmis* „cîrtiţă" (cf. derivatele: *kùrmiarausis* „muşuroi de cîrtiţă"; *kurmėnas* „guzganul de mosc", „desmanul", o altă fiinţă a pămîntului). Numele baltic este format din radicalul *kur-* şi sufixul *-m*-Printre concordanţele termenilor baltici vom menţiona, pe de o parte, numele de vieţuitoare: v.ind. *?kūrmás* „broască ţestoasă" (< i.-e. ***k*$^{[h]o}$*ṛmi-* „vierme alb") [8, II, p. 527, 533], pentru care cf. regionalismele rom. *ciormă*, *ciorman*, *ciormag* „vierme" din Maramureş şi Bucovina [2, p. 1074]); pe de altă parte, alb. *kurmoj* „a tăia (în bucăţi)", „a despica, a reteza"; „a împărţi", *kurm* „funie", „legătură", „trunchi de copac", „bucată"; pentru care cf. gr. *κορμός*„acţiunea de a tăia", „trunchi, buştean, ciot", derivat din radicalul **(s)ker-* (gr. *κείρω* „a tăia") [16, p. 315]; rom. *curma* „a tăia un lemn de-a curmezişul; a tăia, a frînge, a reteza, a despica", *curm*, *curmei* „funie din coajă de tei, legătură, legătoare" (= ceea ce curmă, „taie"), *curmătură* „partea, locul, porţiunea curmată", „loc, porţiune care prezintă o adîncitură"; *scurma*, cu prefixul **s-** intensiv [17, p. 138], „a răscoli la suprafaţă pămîntul (cu ghiarele, cu ciocul, cu rîtul, cu o unealtă)", var. *scormoni*, *scormoli*. În graiurile vorbite în Republica Moldova au fost înregistrate verbul *curm* cu semnificaţiile „taie (cu ferestrăul lemne), ratjadzî", precum şi substantivul *curma^{ă}turî*. „adîncitură de topor în trunchiul unui copac" ş.a. [18, II, p. 278-279]. Semnificaţiile tuturor unităţilor lexicale româneşti indică asupra întreruperii integrităţii unui obiect.

H. Mihăescu consideră că cuvintele româneşti *curm*, *curmei*, la fel ca alb. *kurmoj*, *kurm*, gr. *κορμός*, se trag din radicalul i.e.c. ***kṛm-*** [format din radicalul primar ***kṛ-*** şi extensiunea *-m-*], derivat din *(s)ker-* „a tăia" [16, p. 315] şi au origine certă sau foarte probabilă daco-moesiană [16, p. 311-312]. După Gr. Brâncuş, rom. *curma* este unul dintre cuvintele probabile autohtone [17, p. 138-139]. Prin urmare, cuvintele româneşti în discuţie fac parte din patrimoniul de cuvinte indo-europene, ele sînt parte din vocabularul indo-european alături de cele albaneze, greceşti, baltice etc. Stabilirea concordanţei balto-române lărgeşte arealul de răspîndire a radicalului *kur-m-* „a tăia, a (s)curma" din i.-e. ***kṛ-m*, în care *ṛ* va da reflexul *ur* [19, p. 142].

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

Aşadar, examinarea termenilor înrudiţi din limbile română, albaneză, greacă, dar şi vechea indiană ne-a permis să stabilim motivaţia numelui cîrtiţei în limbile baltice, precum şi conţinutul lui etimologic. Astfel, balt. *kurmis* este motivat de proprietatea animalului dat de a tăia-curma galerii sub pămînt (a forma curmături sub pămînt) prin tăiere, săpare, iar sensul etimologic al numelui ei ar fi „(animal) care taie, curmă (galerii sub pămînt)”. Pe baza concordanţelor stabilite putem susţine că denumirea *cîrtiţei* în limbile baltice este una descriptivă, legată de habitatul ei subteran: „cea care taie, (s)curmă (pămîntul făcînd galerii)”.

Concordanţele stabilite prezintă încă un argument în favoarea originii de substrat a cuvîntului românesc. Ţinem să subliniem că reflexele radicalului secundar indo-european ***kr̥m-*** încă din timpurile străvechi erau răspîndite pe un areal destul de întins, areal pe care, trebuie să bănuim, s-au realizat relaţii intense, inclusiv lingvistice.

În limbile slave numele cîrtiţei are două explicaţii cu motivaţii diferite. Numele panslav al Talpae europeae este *кръть*. Pentru protoslavă, pe baza datelor lexicale oferite de limbile slave (bg. *кърт*, scr. *крт*, sloven. ***krt*,** ceh, slov**.** ***krt*,** pol**.** ***kret***, rus.v.bis. *кръть*, *кръторыıа*, rus. *крот*, ucr. *крот* etc.), a fost reconstruită forma ****kr̥***t- > ****kurt-*** „cîrtiţă”. După P. Skok, acesta este o inovaţie protoslavă din participiul primar în *-to-* a verbului *(s)ker- „a tăia” [20, p. 213]. Pe cînd M. Vasmer arată că numele slav al acestui animal este înrudit genetic cu apelativele lituaniene *krutùs* „sprinten”, *krutù*, *krutėti* „a se mişca repede, a fi vioi în mişcări, a se deplasa”, *krū̃tuliu*, *krū̃tulioti* „a (se) mişca, a (se) klinti” [21, II, p. 383]. Prin urmare, după Vasmer, numele panslav al cîrtiţei e motivat de proprietatea animalului de „a se mişca repede, a fi sprinten”, iar sensul etimologic al sl. *кръть* (*krŭtŭ*) ar fi „cel ce se mişcă repede, cel sprinten, cel vioi”.

În limbile slave balcanice, alături de numele panslav masculin *кръть*, mai avem, cu răspîndire generală, numele feminin: bg. *кърми́ца* (*kŭrtica*), sb. *krtica*, slov. *kèrtica* din radicalul *кърт-*. Avem în cazul dat metateză sau radicale diferite? Cercetătorii care au examinat acest cuvînt (Cihac, Philippide, Conev, Berneker) consideră numele sud-slav un derivat din sl. *кръть* (*krŭtŭ*) [11, p. 203] cu alipirea sufixului *-ica*, care în limba slavă forma substantive feminine cu semnificaţie diminutivă. În cazul nostru s-ar putea să avem un diminutiv dezmierdător, mai tîrziu neutralizat (ca urmare a tabuizării?).

Observăm că numele panslav în funcţie generalizatoare al cîrtiţei este de genul masculin, pe cînd numele sud-slav în funcţie generalizatoare este de genul feminin. Numele de animale, fiind întărite de experienţă şi tradiţii, fac parte, aşa cum am menţionat supra, din fondul relativ stabil al unei limbi. O altă chestiune ce ar trebui examinată este cea a genului lor. Legată de realităţile extralingvistice, schimbarea genului la numele în funcţie generalizatoare nu se face cu uşurinţă. Existenţa sau lipsa în limbă a formelor de gen pentru ambele sexe la animale este determinată de însemnătatea lor practică pentru om, fapt din care decurge locul lor în viaţa şi tradiţiile unui sau altui popor. La multe animale, mai ales la cele sălbatice, pentru a numi fiinţe de ambele sexe în funcţie generalizatoare este folosit acelaşi termen. Pentru a numi specia (şi nu sexul) la animalele sălbatice se dă preferinţă termenilor de gen masculin, deoarece acestea „joacă un rol mai puţin important în viaţa omului”. Termenii de gen feminin cu valoare generalizatoare la acest grup de animale apar mult mai rar [22, p. 28], doar în cazul în care ele sînt folositoare omului. Or, animalele cu semnificaţie mitico-religioasă şi funcţii rituale şi de cult sînt considerate folositoare omului.

Încă în tradiţia preistorică indo-europeană cîrtiţa îşi are locul alături de şarpe, şoarece şi alte vieţuitoare din lumea subterană. În diferite mitologii şi tradiţii ele avînd

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

funcţii diferite, ocupă locuri diferite. Din cîte se ştie, funcţiile care-i revin cîrtiţei în mitologia şi tradiţiile românilor, în mitologia şi tradiţiile slavilor în mare măsură îi revin şoarecelui. Spre exemplu, funcţiile din riturile legate de moarte şi înmormîntare (lumea subterană), îndeplinite de cîrtiţă în tradiţia românească, în cea slavă şi germanică îi revin şoarecelui. Mai mult ca atît, în tradiţia slavă şoarecele era animalul sacru al unei zeităţi păgîne feminine legate de ritul înmormîntării şi apărea în imaginaţia slavilor ca animal orb (sic!) [8, p. 531-532]. Astfel, fiind marcat ritual, la slavi şoarecele era un animal folositor. Numele lui slav ***мышь*** „şoarece" (rus. *мышь* etc.) este un substantiv epicen cu formă feminină; pe cînd (pan)sl. *кръть* (*krŭtŭ*) „cîrtiţă" (rus. *крот* etc.) este un substantiv epicen cu formă masculină, deoarece animalul desemnat cu acest nume, neavînd la slavi însemnate funcţii rituale şi de cult, era mai puţin folositor pentru om.

La români situaţia în raport cu aceste două animale din lumea subterană este tocmai inversă. Întrucît în tradiţia românească *cîrtiţa* are însemnătate mitico-religioasă, deci este un animal folositor, numele ei este un substantiv epicen cu formă de gen feminin; iar şoarecele, fiind un animal nemarcat ritual, resp. nefolositor pentru om, numele lui este un substantiv epicen cu formă de gen masculin. E de remarcat deplina concordanţă dintre faptele de limbă şi cele extralingvistice.

Iată de ce stabilirea numelui panslav al cîrtiţei *кръть* (*krŭtŭ*), precum şi reconstruirea celui protoslav nu a fost problematică. Nefiind tabuizat, el s-a păstrat în toate limbile slave. Prin urmare, slavii au venit în Balcani cu tradiţiile şi riturile lor (în unele privinţe mai apropiate de cele germanice şi baltice), însă diferite, cel puţin în parte, de cele autohtone. Realităţile extralingvistice de care s-au ciocnit au trebuit să se reflecte în limbă. De acea necorespunderile extralingvistice sînt destul de însemnate şi pentru cercetările lingvistice, inclusiv etimologice.

Observăm că situaţia din limbile slave de sud, limbi balcanice, este una deosebită. Forma feminină a numelui cîrtiţei în acest grup de limbi, după opinia noastră, trebuie explicată pornind de la însemnătatea pe care o avea animalul în mitologia şi tradiţiile băştinaşilor preslavi. În acest spaţiu geolingvistic, prin tradiţie, animalul dat, ca unul folositor omului, mai ales în comunicarea cu sacrul, a trebuit să aibă numele de gen feminin. Prin urmare, forma feminină a numelui animalului în discuţie la slavii de sud ar confirma adaptarea lui la forma de gen tradiţională locului. Faptul în discuţie trebuie calificat drept un produs al bilingvismului româno(romano)-slav din Balcani. Contribuţiile fiecărei părţi urmează să fie stabilite. În limba română, după cum observă G. Mihăilă, „cuvinte de origine slavă referitoare la regnul animal sînt relativ puţine", printre care cercetătorul român include şi numele cîrtiţei [1, p. 77].

Se pare, limbile sud-slave, alături de limba română, ne oferă material ce ar susţine motivaţia numelui cîrtiţei în aceste limbi. Pornind de la motivaţia din limbile baltice şi greacă a numelui animalului în discuţie, vom încerca să găsim explicaţii similare şi în spaţiile sud-slav şi român. În limba bulgară vom apropia numele *кръмúца* (*kŭrtica*) „Talpa europeae" de verbul *кръта* (*kŭrtja*) „a scormoni", adică a întrerupe integritatea prin tăiere a unei materii tari „zgîrîind, rîcîind, săpînd, brăzdînd" (DEX), „a defrişa"; precum şi de substantivul *кръто*г (*kŭrtog*) „bîrlog, vizuină", adică gaură, galerie tăiată, săpată, scormonită în pămînt şi care serveşte drept adăpost pentru o serie de animale (etimon al rom. *cîrtog* (DAR) [cf. 23, Loşonţi, p. 53-54]. Este tocmai cazul cîrtiţei, care îşi sapă cu rîtul ascuţit şi ghearele lungi şi tăioase galeriile, brăzdînd şi rîcîind pămîntul. Sub aspect formal, pentru cuvintele bulgare *кръта* şi *кръто*г putem extrage radicalul

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

кърт- (*kŭrt-*) „a întrerupe integritatea prin tăiere, a tăia…”, acelaşi cu radicalul extras pentru numele cîrtiţei în limbile slave de sud.

Se pare, şi în limba română numele *cîrtiţă* (cu var. *cîrk"iţî*, *cîrticî*, *cîrtiţî*, *scîrtiţî*, *cîrţiti* [18, II, p. 290-293]) îşi găseşte motivaţia. Pentru cuvintele baltice lit. *kertù*, *kirsti*, let. *cērtu*, *cìrsti* „a tăia, a despica; a lovi puternic, a bate”, lit. *kirtis* „lovitură” şi rus. sl. bis. *чрьту*, *чрѣсти* „a tăia” atestăm paralelismul român *a cîrti*, *a cîrchi* „a lovi, a păli” (derivat semantic din „a tăia”), regionalism din expr.: „(Cînd) ţi-oi *cîrchi* una!” sinonimă cu expr. „(Cînd) ţi-oi *trage* una!”, „(Cînd) ţi-oi *curma* una!”. Rom. *a cîrti* este glosat prin „a-şi arăta nemulţumirea prin bombăneală; a se plînge de o stare de lucruri, criticînd-o; a se plînge, a protesta (mereu)” (DEX), iar în Banat atestat cu sensul „a sfîşia, a face bucăţi” [11, p. 203]. Semnificaţiile din unităţile noastre frazeologice, precum şi cele atestate în Banat, par a fi cele mai vechi, iar celelalte semnificaţii ar fi nişte evoluţii semantice ulterioare. Conform DEX-ului, cuvîntul are etimologie necunoscută; după SDE este un împrumut sud-slav. Ciorănescu (alături de Miklosich şi Cihac) îl prezintă ca împrumut slav, însă cu remarca: „Totuşi nu apare verbul slav corespunzător, ci numai substantivul *krŭtĕnije* „bodogăneală”, propunîndu-ne să cf. bg. *kŭrtja* „a scormoni”, sb. *krtiti* „a tortura” [11, p. 203]. Relaţiile de sinonimie ale lui *cîrti* cu *ciopîrţi*, *sfîrteca*, *sfîşia* [14, p. 144] indică clar asupra relaţiei acestuia cu *a tăia*. Or, aplicarea unei tăieturi presupune o atingere, deseori o atingere bruscă şi puternică, violentă, mai cu seamă, în raport cu obiectele mari sau dure ş.a.

În susţinerea modelului semantic care ar sta la baza numelui cîrtiţei în limbile slave de sud şi română vom aduce exemple din spaţiul est-slav. Din acelaşi radical secundar indo-european **(s)ker-t* „a tăia, a despica”, format din radicalul primar **(s) ker-* cu ataşarea extensiunii *-t*, în spaţiul est-slav avem numele de rozătoare: rus. *чертеų* „specie de rozătoare”, ucr. dial. *чертець* „rozătoare (*Mioxus nitela*)”, nume deverbativ din rus. sl. bis. *чрьту*, *чрѣсти* „a tăia” < prtsl. ***čьrtǫ**, *čerśti* (**čert-ti*) „a tăia, a zgîrîia” [20, IV, p. 348-349]. În spaţiul baltic acestora le corespund numele chiţcanului, chiţoranului, şoarecelui de cîmp, precum şi al cîrtiţei: lit. *kertùkas* cu variantele: *kirtùkas*, *kirstùkas*, *kirstis*, let. *kertus*, cu palatalizarea ocluzivei postlinguale – *cirksnis*, *cirslis*, *cirslitis*. La fel ca în limbile slave, denumirile baltice ale rozătoarelor sînt nişte deverbative derivate din lit. *kertù*, *kirsti* şi respectiv let. *cērtu*, *cìrsti* „a tăia, a despica”. Motivaţia numelor respective o atestăm chiar în propriile lor limbi. Cu un alt vocalism cp. lit. *kařstas* „chiţcan” în raport cu *keřslas* „daltă” şi *prakartas* „iesle”. Printre concordanţele acestor nume aducem pe v.ind. *kṛtíṣ*?, „cuţit”, *kṛntáti*, *kártati*. „taie, retează”, avest. *kərəntaiti* „taie”, *karəta-* „cuţit”, alb. *qeth* „a tunde; a scurta, a tăia, a reteza” (<**kertō*) [ibidem]. Aşadar, la baltici, la fel ca la slavii răsăriteni, denumirea cihţcanului este motivată de trăsătura acestuia de „a tăia, a despica” pămîntul pentru a-şi săpa cîrtogul.

Denumirile cîrtiţei în limbile slave balcanice – v. sl. *крътиųа*, bg. *кьртиųа*, scr. *кртиųа*, precum şi rom. *cîrtiţă* (din radicalul secundar indo-european **kṛt-* > **kurt-* „a tăia”), cele de rozătoare din arealul baltic şi est-slav – let. *kertus*, lit. *kertùkas* cu variantele: *kirtùkas*, *kirstùkas*, *kirstis*, let. *cirksnis*, *cirslis*, *cirslitis* „chiţcan, şoarece de cîmp”; rus. *чертеų*, ucr. dial. *чертець* „rozătoare” (din radicalul secundar indo-european **ker-t-* „a tăia, a despica”) urmează acelaşi model ca şi balticul *kurmis:* rom. *curma* (a se vedea supra), însă avînd la bază radicale cu trepte de vocalizare şi extensiuni diferite. Prin urmare, denumirile cîrtiţei, precum şi ale unor animale subterane examinate supra sînt motivate de modul în care acestea îşi construiesc adăpostul şi îşi dobîndesc hrana prin „a tăia, a despica, a (s)curma, a scormoni pămîntul”, „a săpa galerii în pămînt”, „a rîma”.

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

În plan semantic cf. numele regional al cîrtiţei din limba rusă: *рытик* derivat din *рыть* „a scurma, a săpa, a afîna” [20, II, p. 383] sau numele popular al coropişniţei în italiană: *rùfola* derivat din *rufolàre* (înv., despre porci) „a rîma, a scurma”.

Astfel, motivaţia numelui în discuţie nu este una izolată, ci se înscrie într-un areal mai larg, cel balto-balcanic. Paralelele lexico-semantice din arealele alofone vin în susţinerea interpretării noastre bazate pe date extralingvistice.

Pentru desemnarea cîrtiţei în limba română au mai fost atestaţi termeni, în mare parte regionali, precum *sobol*, *mitorlán*, *orb*, *orbét*, *şoarece-chior*, (Banat, Transilvania) *muşuroi*, (Banat, Transilvania, Muntenia) *şomîc*, [2, p. 144], *căţel-de-pămînt* [DLR], *guz*. Observăm că unele dintre denumirile regionale ale *cîrtiţei*, avînd o structură semantică transparentă, se explică chiar prin datele oferite de română, iar motivaţia o au în trăsăturile ei distincte: denumirile *orb*, *orbet*, *şoarece-chior* decurg din faptul că animalul are ochii ascunşi sub piele, de unde semnul caracteristic de „a nu vedea, a fi orb”; denumirea *muşuroi* are la bază trăsătura animalului de „a face (scoate) muşuroaie” la suprafaţa solului în timpul săpării galeriilor subterane; iar numele compus *căţel-de-pămînt* are la bază două semne caracteristice: dimensiunile mici ale corpului şi habitatul subteran, de fapt, numele este împrumutat de la un alt animal subteran, de la ţistar; *mitorlán*, (acelaşi cu miţorlan?) poate fi tratat ca unitate lexicală autonomă cu *m-* iniţial apărut prin substituţie în *chiţoran*, caz de substituţie de sunete într-o formulă rimată, cf. cu aceeaşi substituţie *cîrtiţă de mîrtiţă* [24, p. 67 ş.a.]; *sobol* împrumut făcut din bg. *соболец* „ţistar” [SDE], pentru care avem derivatele: *a soboli* „(despre sobol) a face galerii şi muşuroaie”, *sobolitură* „muşuroi făcut de sobol” [23, p. 155]; *guz* „cîrtiţă”, numele unor rozătoare ce trăiesc sub pămînt, împrumut ungar: *gűzű* „şoarece” [SDE], cu derivatele: *a guzui* „(despre cîrtiţă) a face galerii şi muşuroaie”, „a rîma, a scurma”, *guzuitură* „muşuroi făcut de cîrtiţă” [24, p. 155]; *şomîc* (înv.) „varietate de cîrtiţă”, (Banat) „sobol (Talpa europaea)”, (Transil.) „şoarece”; (Mold.) „tumoare, băşică”, după Ciorănescu, are origine îndoielnică, după Scriban, este legat de rut. *homyk*, pol. *homik* „hîrciog” [2, p. 729]. La fel ca pe întreg spaţiul indo-european, în graiurile limbii române observăm substituirea sau atribuirea numelor unor rozătoare cîrtiţei.

REFERINŢE BIBLIOGRAFICE

1. Mihăilă G., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*. – Bucureşti, 1960.

2. Seche L., Seche M., *Dicţionarul de sinonime al limbii române*. – Bucureşti, 1982.

3. Vulcănescu R., *Mitologie română*. – Bucureşti, 1987.

4. ESM – *Енчиклопедия Советикэ Молдовеняскэ*, vol. III. – Chişinău, 1972.

5. Chevalier J., Cheerbrant A., *Dicţionar de simboluri*, vol. I-III. – Bucureşti, 1994.

6. Coman M., *Mitologie populară românească*, vol. I – Bucureşti, 1986.

7. Gorovei A., *Folclor şi folcloristică*. – Chişinău,1990.

8. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, том II. – Тбилиси, 1984.

9. Топоров В. Н., *К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными параллелями*. //

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)

Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции и языковых контактов. – Москва, 1975.

10. Algirdas J.G., *Dictionnaire de l'ancien français*. – Paris, 2001.

11. Ciorănescu A., *Dicţionarul etimologic al limbii române*. – Bucureşti, 2002.

12. Iliescu M., *Retoromana şi cuvintele româneşti de substrat*. // SCL, XXVIII, 1977.

13. Coteanu I., Sala M. *Etimologia şi limba română*. – Bucureşti, 1987; Sala M. *Întroducere în etimologia limbii române*. – Bucureşti, 1999; SCL, XXXI, 1980, p. 151-160.

14. Raevschi N., *Etimologii traco-dace*. // RLŞL, nr. 1-3, 2004.

15. Bertoldi V., *Problèmes des substrat. Essai de méthodologie dans le domaine préhistorique de la toponymie et du vocabulaire*. – BSL, t. 32, 1931, p. 149-152, citat după Топоров В. Н., *К объяснению*.., 1975.

16. Mihăescu H., *La romanité dans le sud-est de l'Europe*. – Bucureşti, 1993.

17. Brâncuş Gr., *Vocabularul autohton al limbii române*. – Bucureşti, 1983.

18. *Dicţionar dialectal*, vol. II. – Chişinău, 1985.

19. Мейе А., *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. – Москва-Ленинград, 1938.

20. Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Tom 2. – Zagreb, 1972.

21. Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. – Москва, 1987.

22. Чорный И., *Ын лумя жэнулуй граматикал*. – Кишинэу, 1985.

23. Loşonţi D., *Soluţii şi sugestii etimologice*. – Bucureşti, 2001.

24. Avram A., *Probleme de etimologie*. – Bucureşti, 2000.

SURSE:

DEX – *Dicţionarul explicativ al limbii române*. – Bucureşti, 1996.

REW – Meyer-Lübke W. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. – Heidelberg, 1935.

SDE – *Скурт дикционар етимолоджик ал лимбий молдовенешть*. – Chişinău, 1978.

DELM – *Дикционар експликатив ал лимбий молдовенешть*, *vol. II*. – Chişinău, 1985.

DLRLC – *Dicţionarul limbii române literare contemporane*, vol. I, A-C. – Bucureşti, 1955.

BDD-A25980 © 2008 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-03 00:50:17 UTC)